

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В СФЕРІ НАРОДОВЛАДДЯ

Правова політика є одним із видів політики як родового інтеграційного поняття, і, відповідно, будь-яке її визначення не повинно розходитися з загальним уявленням про політику в її традиційному змісті, яка інтерпретується як сфера взаємодії між класами, націями, народами, державами, соціальними групами, державною владою і населенням, громадянами і їх об'єднаннями. Політика має багато вимірів і характеристик, якостей і проявів, широкий і її суб'єктний склад. Вона є динамічно змінюваною і всеохоплюючою. Правова політика є комплексом ідей, заходів, цілей, програм, принципів, установок, що реалізуються в сфері дії права і з допомогою права [12, с. 127].

Більша частина внутрішньої і зовнішньої політики здійснюється через право, його норми, насамперед конституційні. Правова політика є особливою формою вираження державної політики, засобом юридичної легітимації, закріплення і здійснення політичного курсу країни, волі її офіційних лідерів і державно-владних структур. Будучи консолідованою, вона втілюється в конституціях, законах, інших основоположних нормативно-правових актах, спрямованих на охорону і захист даного соціального ладу, розвиток і вдосконалення суспільних відносин, є могутнім засобом перетворень в суспільстві.

Становлення правової політики в сфері народовладдя безпосередньо пов'язано із реалізацією громадянами своїх політичних прав. Тому тенденції розвитку цієї правової політики в даній науковій статті ми аналізуємо з урахуванням проблем здійснення громадянами пострадянських країн своїх політичних прав.

Тенденції розвитку правової політики в сфері народовладдя ще не були предметом наукового аналізу, хоча питання правової політики в різних сферах суспільних відносин в останні роки все більше розглядається в юридичній і політологічній літературі [Див.: 6; 9; 10; 14; 15]. Приділяється увага і питанням здійснення в сучасних умовах народовладдя [Див.: 5; 8; 21; 23], реалізації і гарантування політичних прав [Див.: 1; 16; 17; 18; 20].

Актуальність виявлення тенденцій розвитку правової політики держави в сфері здійснення народовладдя обумовлюється багатьма чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. І насамперед вимогами державно-правової практики, розвитком конституційно-правових процесів на пострадянському просторі в сфері виборчих і референдумних відносин, в питаннях взаємовідносин між собою державних інституцій. Проведені в останні роки вибори до парламентів країн СНД, вибори президентів в Україні, Росії, Республіці Беларусь, Молдові виявили цілий комплекс загальних проблем, характерних для країн СНД: порушення виборчих прав громадян; широке застосування „брудних” виборчих технологій;

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В СФЕРІ НАРОДОВЛАДДЯ

необ'єктивність судів у розгляді виборчих спорів; низький рівень правової культури суб'єктів виборчого процесу. В Україні весь час змінюється законодавство про вибори до Верховної Ради України, причому нерідко вже в процесі проведення виборчої кампанії. Активно йде пошук оптимальної виборчої системи. Так, в Україні спочатку вибори до парламенту проходили на основі мажоритарної виборчої системи, потім – змішаної, а в березні 2006 р. вони будуть проведені на основі пропорційної системи. Все це свідчить про те, що немає чіткої правової політики держави в сфері виборчих правовідносин.

Сфера народовладдя більш широка і не може бути зведена тільки до виборів. Але вже стан виборчого законодавства в Україні свідчить, і досить яскраво, що проблем в правовій політиці держави в сфері народовладдя багато. Не менше їх і щодо гарантування політичних прав і свобод громадян. На ці аспекти в даній науковій статті ми і звернемо увагу.

Тенденції розвитку правової політики пострадянських країн можуть проявляти себе на основі тих загальних соціально-економічних і державно-правових процесів, які відбуваються в цих країнах. Успіхи або негаразди суспільно-політичного реформування безпосередньо пов'язані з функціонуванням правової системи цих країн, втіленням на практиці закріпленого в конституціях принципу народовладдя, із ефективністю захисту прав і свобод особи. Правова політика в сферах народовладдя і гарантування політичних прав громадян націлена на подолання об'єктивних соціально-правових протиріч, які виникають в цих сферах.

Сьогодні в діючому законодавстві України, інших пострадянських країн більш широко і ґрунтовно закріплюється механізм реалізації народовладдя, основні політичні права і свободи громадянина в порівнянні з радянським періодом. Разом з цим аналіз державно-правової практики свідчить, що при проведенні виборів, всенародних референдумів є безліч порушень. Чимало конституційних прав особи не гарантовані, особливо соціально-економічні. Немає в цій сфері комплексної системи захисту прав і свобод, відсутня скоординована систематична діяльність держави і її органів, правозахисних організацій і громадських об'єднань. Тому важливо виявити можливості і ресурси правової політики, тенденції її розвитку щодо здійснення народовладдя і захисту політичних прав громадян.

В літературі тенденція розуміється як напрямок, в якому здійснюється розвиток якого-небудь явища, намір, прагнення, ціль [7, с. 451]. Виходячи з необхідності забезпечення політичних прав громадян і здійснення народовладдя в межах конституційно-правових приписів можливі наступні тенденції розвитку в цих сферах правової політики держави: 1) подальша новелізація законодавства, спрямованого на забезпечення різних форм народовладдя і реалізацію політичних прав громадян; 2) формування в цих сферах відносно правозахисного характеру діяльності держави в пострадянських країнах; 3) підвищення активності громадян в політико-правовій сфері відносин як фактор здійснення ними своїх політичних прав і підвищення потенціалу народовладдя; 4) поширення застосування в сфері реалізації народовладдя технологій, які йдуть в протиріччя з демократичними засадами конституційного ладу і порушують політичні права громадян в пострадянських країнах; 5) становлення правової політики, спрямованої на забезпечення відкритості

і прозорості державної влади в сфері політико-правових відносин, на посилення контролю народу за функціонуванням державного механізму; 6) підвищення ролі місцевого самоврядування; 7) посилення в пострадянських країнах ролі суду в захисті політичних прав громадян і в забезпеченні і гарантуванні народовладдя. Всі ці тенденції між собою тісно сьогодні взаємопов'язані і визначають напрямки правової політики держави в сфері здійснення народовладдя.

Першою тенденцією розвитку правової політики в цій сфері є подальша новелізація законодавства, прийняття нових законів. Це включає в себе вдосконалення законодавства щодо здійснення форм безпосередньої демократії, організації і функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування. Відносно України це означає подальше вдосконалення виборчого законодавства, Закону „Про всеукраїнський та місцеві референдуми”, а в перспективі прийняття Виборчого кодексу України, прийняття Закону „Про регламент Верховної Ради України”, Закону „Про Кабінет Міністрів України”, новелізацію законодавства про судоустрій, про прокуратуру, про місцеве самоврядування та їх органи. Велике значення має вдосконалення правового механізму оптимального розподілу владних повноважень між парламентом, Кабінетом Міністрів і Президентом України. На вирішення комплексу цих проблем спрямована конституційна реформа, змістом якої є перехід від президентсько-парламентської республіки до парламентсько-президентської.

Правова політика Української держави в сфері народовладдя і реалізації політичних прав громадян має суттєве значення для забезпечення охорони і захисту конституційного ладу, легітимації державної влади, виявлення волі народу по концептуальним проблемам розвитку держави і суспільства. Така політика повинна бути чіткою, стратегічно виваженою, спрямованою на демократизацію суспільних відносин, забезпечення прав людини і громадянина. Її завданням сьогодні є проведення правової реформи, забезпечення законності і правопорядку.

Виваженою правовою політикою може бути тільки та, яка враховує весь комплекс факторів суспільного розвитку. При цьому слід брати до уваги, що ця політика в країнах СНД є політикою перехідного періоду, і у неї є свої можливості. І вони не безмежні. Наприклад, згідно Виборчого кодексу Франції громадянин може проголосувати по пошті. Введення такої новели у виборчому законодавстві України, інших країн СНД може призвести до більших його порушень аніж це мало місце в останні роки. Тобто слід враховувати рівень правової культури громадян, всіх суб'єктів виборчого процесу. А ця культура, на жаль, не на високому рівні.

Оскільки сучасна українська правова політика – це політика перехідного періоду, і в цьому є її головна особливість, то саме цією специфікою і пояснюються її хиби і непослідовність у реалізації народовладдя. Інколи ця політика не тільки нестабільна, мінлива, але й непередбачувана. І в цьому нерідко проявляється домінування політики над правом. Вважасмо неприпустимою і небезпечною підгонку права під політичну ситуацію. В останні роки в Україні це найбільш яскраво проявилось у проведенні 16 квітня 2000 року всеукраїнського референдуму про зміну Конституції України, в рішенні Конституційного Суду про можливість колишнього Президента України Л.Д. Кучми балотуватися ще на один строк на

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В СФЕРІ НАРОДОВЛАДДЯ

посаду глави держави. На суто політичній основі прийнято законодавство про проведення виборів у березні 2006 року до Верховної Ради України на пропорційній основі, оскільки це в інтересах політичних партій. Суто політичним є законодавче рішення про проведення виборів у деякі ланки місцевих рад на основі пропорційної системи. Все це не протирічить Конституції України, але наслідки розширення пропорційного принципу формування представницьких органів належним чином науково не обґрунтовано. Не проведений і державно-правовий експеримент по даній проблемі.

Виникає питання – в якій мірі закони, на основі яких будуть проведені вибори до парламенту України і до місцевих рад у 2006 році є правовими, і наскільки виваженою є правова політика держави в цій сфері відносин? На це дати відповідь може тільки практика. В питанні новелізації виборчого і референдумного законодавства, в цілому законодавства щодо регламентації відносин в сфері народовладдя, необхідно підходити більш виважено, з урахуванням всього комплексу чинників, можливих наслідків формування на пропорційній основі парламенту, деяких ланок місцевих рад. В Україні, як і в інших країнах СНД, не прийнято проводити державно-правові експерименти. Вони безпосередньо проводяться зразу на всьому народі. Майже не застосовується практика всенародних обговорень найбільш важливих законопроектів, що було притаманно для радянського періоду. Проекти законів України „Про вибори Президента України”, „Про вибори народних депутатів України”, „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” могли би стати предметом всенародного обговорення. Це закони, які регламентують питання волевиявлення народу при формуванні різних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, і народ повинен не тільки знати, але й впливати на цей процес. Проекти вищезазначених законів не були навіть предметом широкого наукового обговорення. А це ті закони, що формують „правила гри” в сфері здійснення народовладдя. Дані відносили – одні із найважливіших у сфері політичного життя.

Необхідно встановити, по яким питанням проекти законів повинні бути предметом всенародного обговорення. До них повинні відноситися всі проекти законів про вибори, про референдуми, про громадянство, про політичні партії. Вони повинні бути не тільки предметом ґрунтовної наукової дискусії, а й всенародного обговорення. Необхідно також прийняти нормативно-правовий акт, в якому не тільки закріпити механізм обговорення найбільш важливих законопроектів, а й процедуру врахування пропозицій громадян. Практика обговорення проектів Конституції України свідчить, що чимало ґрунтовних пропозицій не було враховано, і державні інституції в засобах масової інформації не довели до відома народу, чому ті чи інші пропозиції не були взяті до уваги. А це би було дуже важливо з точки зору правової активності населення, заохочування громадян до участі в державотворчому процесі.

Однією із тенденцій правової політики в сфері здійснення народовладдя і реалізації політичних прав громадян в пострадянських країнах є формування і посилення правозахисного характеру діяльності держави. Це проявилось

насамперед у формуванні інституту омбудсмана в цих країнах, в його правозахисній діяльності. Так, Уповноважена Верховної Ради України Н.І. Карпачова акцентувала на фактах порушення виборчих прав громадян на президентських виборах у грудні 2004 р. Формування і посилення правозахисного аспекту в діяльності держави означає насамперед додержання державою своїх обов'язків, у тому числі в сфері політичних прав громадян і здійснення народовладдя.

Аналізуючи проблему слід враховувати, що сукупний державний інтерес не є механічною сумою інтересів окремих громадян або сукупністю інтересів носіїв влади різних рівнів. Сьогодні є необхідність говорити про інтереси народу і про те, що інтерес держави не може бути відокремлений від інтересів народу. Відповідно, державна правова політика в сфері народовладдя повинна бути спрямованою на реальне виявлення волі народу, особливо під час проведення виборів і референдумів. Державний інтерес пов'язаний з реалізацією внутрішніх і зовнішніх функцій держави, збереженням її суверенітету і територіальної цілісності. Цей інтерес не йде в протиріччя з інтересами народу, кожного громадянина, оскільки такі цінності як суверенітет і цілісність держави є одними з визначальних серед цінностей конституційного ладу. Посилення правозахисного характеру держави в сфері народовладдя проявляється і в тому, що суди у все більшій мірі становляться суб'єктами виборчих процесів, розглядаючи скарги громадян на порушення їх виборчих прав.

Разом з цим вважаємо, що правова політика пострадянських держав у сфері народовладдя повинна бути спрямованою на подальшу активізацію в цій сфері правозахисної і правозастосовчої діяльності державних інституцій. Крім того, повинні бути створені такі умови, при яких би державі було не вигідно порушувати права і свободи громадян. Правова політика – це політика, яка проводиться з допомогою правових засобів, і ці засоби повинні весь час вдосконалюватися. Тому навряд чи можна вважати нормальною ситуацію, при якій референдумні відносини регулюються Законом „Про всеукраїнський та місцеві референдуми” [2], який був прийнятий ще 3 липня 1991 року і явно не відповідає сучасним вимогам життя.

Можливості правозахисного потенціалу держави в сфері здійснення народовладдя в значній мірі визначаються рівнем правової культури громадян, їх обізнаністю щодо виборчого і референдумного законодавства, сприйняттям його норм. Необхідно, як радив ще І.О. Ільїн, зробити все для наближення права до народу, укріплення масової правосвідомості, щоб народ зрозумів, знав і цінував свої закони і добровільно додержувався своїх обов'язків і заборон, лояльно користувався своїми правомочностями. Право повинно стати, на його думку, фактором життя, мірою реальної поведінки, силою народної душі. Небезпечним є той порядок, при якому народу недоступне право [3, с. 23-24, 31]. На жаль, рівень правосвідомості громадян в пострадянських країнах не досить високий. Про це особливо свідчать виборчі кампанії, насамперед такі її стадії як передвиборна агітація і підрахунок голосів, де більше всього порушується законодавство. Та й державні інституції не завжди діють в межах правового поля.

Народовладдя – це насамперед сфера реалізації політичних інтересів різних соціальних сил. Тому завжди слід враховувати, що в політиці діє багато

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В СФЕРІ НАРОДОВЛАДДЯ

суб'єктивних компонентів: світосприйняття, ідеологія, психологія, культура, мотивація політичних суб'єктів. Значущість цієї політичної мотивації ємно виразив В.С. Соловйов: „Є у народу інтерес, є у нього і совість” [19, с. 63]. Дійсно, без совісті, без моралі неможливо встановити межі реалізації права участі громадян в політиці. Якщо такі регулятори відсутні, то політика і владна сфера становляться полем гри егоїстичних інститутів, що веде суспільство до розрухи. Ось чому об'єктивно необхідна правова пропаганда в сфері здійснення народовладдя.

Така тенденція правової політики в пострадянських країнах в сфері здійснення народовладдя і реалізації політичних прав громадян як підвищення активності громадян у сфері політичних відносин є досить суттєвою. Вона відображає принципово нову позицію взаємовідносин між громадянином і державою, у сфері народовладдя. В радянський період не було змагальності виборчого процесу, конституційно не закріплювався принцип політичної і ідеологічної багатоманітності. Відповідно, сьогодні в системі конституційно-правових відносин щодо здійснення народовладдя складається зовсім інша ситуація.

Суттєве значення має відповідальність громадянина у сфері народовладдя. Наявність прав і свобод у громадянина є тільки одним із компонентів правової держави, який не спрацьовує, якщо не діє інших компонент – відповідальність особи. За межами такого аспекту не реалізуються права громадян, в тому числі політичні. Але відповідальність щодо політичних прав громадян є специфічною, оскільки вона є не юридичною, а тільки моральною. В пострадянських країнах право участі громадянина у виборах, референдумах – це його справа, і ніхто не має права його примусити приймати участь у виборах, референдумах або голосувати за того чи іншого кандидата або політичну партію (блок партій). Принцип свободи участі громадян у виборах закріплений в конституціях і законах країн СНД. Разом з цим слід враховувати, що тільки громадяни мають право обирати главу держави, парламентарів, формувати органи місцевого самоврядування, і це накладає на них моральний обов'язок брати участь у виборах. А тим більше у всенародних референдумах, оскільки на них виносяться найбільш важливі питання загальнодержавного значення.

Аналіз проведення виборчих кампаній в пострадянських країнах свідчить, що в останні роки досить яскраво проявилася така тенденція як широке застосування виборчих технологій, що порушують виборчі права громадян, що негативно впливає на процес реалізації народовладдя і веде до жорсткої конфронтації політичних сил. Слід враховувати й те, що процес демократизації є складним. Виникають суттєві протиріччя і такі соціальні феномени („брудні” виборчі технології, підкуп виборців, широке застосування адміністративного ресурсу), що ставить під загрозу народовладдя. Люди становляться об'єктом політичного маніпулювання.

У зв'язку з цим все більш актуальним є питання щодо стану поінформованості громадян. Багаторічне обмеження засобів масової інформації в радянський, і в значній мірі в пострадянський період, знизили здібність громадян орієнтуватися в політичному і економічному житті своєї країни, свого регіону. З точки зору забезпечення народовладдя державна політика повинна бути спрямованою на те, щоб інформаційним правам громадян приділялася належна увага, особливо щодо

політичної та економічної сфер. Ця проблема сьогодні досить серйозна, оскільки нерідко інформація в ЗМІ подається претензійно, дозовано, необ'єктивно і пропущеною через сито інтересів власників ЗМІ. На жаль, люди не завжди мають реальне уявлення по багатьом питанням в політичній сфері. Нерідко громадяни не можуть зрозуміти критерії, по яким проводяться кадрові призначення. Практика свідчить, що неможливо забезпечити оптимальний механізм функціонування народовладдя, якщо громадяни не отримують об'єктивну інформацію про відповідні соціальні процеси. Тому створення належних правових і організаційних умов для діяльності засобів масової інформації має суттєве значення для демократизації суспільних відносин, забезпечення політичних та інших конституційних прав громадян.

Важливою тенденцією правової політики в сфері народовладдя є забезпечення відкритості і прозорості державної влади. Створити такий режим функціонування державних інституцій намагається Президент України, який систематично виступає по телебаченню і дає відповіді на запитання журналістів, населення. Це становиться правилом і в роботі інших вищих посадовців, що є важливим і з точки зору контролю народу за владою. Сьогодні є головним необхідність зміни обличчя політики в Україні, оскільки політика і право в нашій державі це не мають цивілізованих засобів взаємодії. Право заключає в собі принципи юридичної рівності, свободи і людської гідності. Воно отримує свій вираз в законах, цивілізує політику, виводить її із дикого стану, де зміст має тільки сила і право сильного, і приводить в такий стан, де забезпечуються права і інтереси всіх – меншості і більшості. Тільки таким чином розумієма політика перетворюється в діяльність по рішенню загальних справ. Перевага демократії перед іншими моделями вирішення проблем в тому, що вона не дає можливості державі впродовж тривалого часу нехтувати інтересами суспільства і втручатися в ті відносини, які для неї закриті. „Таким чином, забезпечується як негативна, так і позитивна свобода і створюються умови для фактичної реалізації принципів правління права в їх субстанційному розкритті” [4, с. 187-188].

З точки зору реалізації народовладдя необхідно забезпечити контроль народу за законотворенням. Народ, як носій влади, а відповідно, і творець її правових підвалин, повинен бути впевнений в компетентності законодавців, їх високому рівні правового мислення і культури. В літературі зазначається, що будучи хорошим фахівцем по основній спеціальності, депутат може стати посереднім законодавцем, який здібний тільки механічно читати і сприймати законопроекти, що пропонуються. Добротне законодавство потребує не любительського, а професійного відношення. Якщо цього немає, то і на майбутнє буде „надзвичайно низький рівень досить розрізненого, внутрішньо суперечливого законодавства і відповідаючий йому рівень економічної, соціально-політичної, культурної та інших сфер суспільства” [11, с. 545].

Контроль народу над законотворенням як елемент правової політики в сфері народовладдя, заключається і в установленні правових процедур відповідальності парламентарів перед виборцями, включаючи інститут відзиву. З введенням системи виборів парламентів на пропорційній основі навпаки знижується можливість

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В СФЕРІ НАРОДОВЛАДДЯ

громадян контролювати законодавчий орган. Сприяти контролю над законотворенням може всенародне обговорення найбільш важливих законопроектів. Такий захід, добре відомий в радянський період своїм формалізмом, в сучасних умовах може стати реальним механізмом обговорення проблем, що досить актуально, наприклад, відносно конституційної реформи, законів про вибори, про місцеве самоврядування. Народ як джерело влади має право у встановленому порядку вносити корективи в зміст законів. Відмінність авторитарної або тоталітарної держави від правової полягає в можливості впливу народу на змістовну сторону правотворчості і характер правозастосування. В літературі правильно зазначається, що права і свободи людини і громадянина, система права в цілому повинні володіти конституційними гарантіями, які захищають їх від нормотворчого і правозастосовного свавілля держави [13, с. 23]. Це стосується і політичних прав громадян.

Важливою тенденцією сучасної правової політики є підвищення ролі місцевого самоврядування. Необхідність посилення його авторитету і ролі в аспекті здійснення народовладдя не викликає ніяких сумнівів. Так, згідно ст. 5 Конституції України народовладдя реалізується і через органи місцевого самоврядування, яке виступає важливим елементом механізму народовладдя. Конституційна реформа в Україні спрямована на підвищення ролі цих органів в механізмі народовладдя.

На сучасному етапі в пострадянських країнах в правовій політиці в сфері народовладдя все більше проявляється така тенденція як посилення ролі суду в захисті політичних прав громадян і забезпеченні народовладдя. Згідно Конституції України, основних законів інших пострадянських країн в системі поділу влад суд займає вагомe місце. Підвищується його роль в розгляді виборчих спорів. Для посилення ролі судів в механізмі здійснення народовладдя необхідно щоб реалізувався принцип незалежності суду. Це повинно бути важливою частиною державної політики. Укріплення незалежності суду – не тільки тенденція, але й одне із центральних завдань правової політики в цілому, від успішного вирішення якого залежить формування правової держави в Україні, в інших пострадянських країнах. Необхідно вирішити комплекс організаційно-фінансових, правових і професійно-статутних проблем в цій сфері. Незалежність судів слід відтворювати і підтримувати, в тому числі засобами правової політики. Їх незалежність є показником розвиненості інститутів демократії. Народовладдя не буде належним чином забезпечене, якщо в державі відсутня авторитетна і незалежна судова система.

Література:

1. *Букач В.В.* Зміст конституційних політичних прав і свобод громадян // *Право України.* – 2001. - № 9.
2. Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 33. – Ст. 443.
3. *Ильин И.А.* О сущности правосознания. – М., 1993.
4. *Козлихин И.Ю.* Право и политика. – СПб., 1996.
5. *Колодій А., Копейчиков В., Цейк М.* Народовладдя як основа представницької демократії // *Українське право.* – 1995. - № 2.
6. *Коробова А.П.* О многозначности понятия «правовая политика» // *Правоведение.* – 1999. - № 4.
7. *Краткая философская энциклопедия.* – М., 1994.
8. *Лавринович О.* Конституційне забезпечення народовладдя в Україні // *Віче.* – 2002. - № 2.
9. *Малько А.В.* Политическая и правовая жизнь России: актуальные проблемы: Учеб. пособие. – М., 2000.
10. *Малько А.В., Шундигов К.В.* Правовая политика современной России: цели и средства // *Государство и право.* – 2001. - № 7.
11. *Марченко М.Н.* Сравнительное правоведение. Общая часть: Учебник для юрид. вузов. – М., 2001.
12. *Матузов Н.И.* Правовая политика: понятие и приоритеты // *Политология для юристов: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько.* – М.: Юристъ, 1999.
13. *Матюхин А.А.* Государство в сфере права: институциональный подход: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – М., 2001.
14. *Панов М., Герасіна Л.* Правова політика як універсальний феномен соціального буття // *Право України.* – 2001. - № 8.
15. *Российская правовая политика: Курс лекций / Под ред. И.Н. Матузова, А.В. Малько.* – М.: Норма, 2003.
16. *Рыбаков О.Ю.* Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности. – СПб., 2004.
17. *Скібіна О.О.* Поняття участі громадян в управлінні державними справами: конституційно-правовий аспект // *Вісник Національного університету внутрішніх справ.* – Харків, 2003. – Вип. 22.
18. *Скібіна О.* Розвиток ідеї участі громадян України в управлінні державними справами // *Вісник Академії правових наук України.* – 2003. - № 4 (35).
19. *Соловьев В.С.* Великий спор и христианская политика // *Собр. соч.: В 2 т.* – М., 1989. – Т. 1.
20. *Стівак В.І.* Правова культура учасників виборчого процесу як засіб забезпечення реалізації виборчих прав громадян: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004.
21. *Тодика О.* Категорія „народовладдя” в системі інших категорій конституційного права: співвідношення і взаємозв'язок // *Вісник Академії правових наук України.* – 2004. - № 37.
22. *Тодика О.Ю.* Правова політика держави щодо органів місцевого самоврядування в аспекті реалізації народовладдя // *Правничий часопис Донецького ун-ту.* – 2004. - № 1 (11).
23. *Шипілов Л.* Про деякі питання теорії народовладдя // *Вісник Академії правових наук України.* – 2001. - № 4.